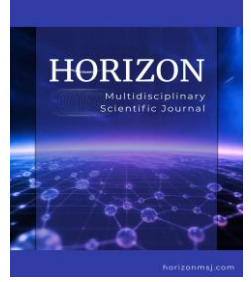


Horizon Multidisciplinary Scientific Journal

Journal homepage: <https://horizonmsj.com/>

ISSN 3135-4890

E-ISSN 3135-4904



Original Research Paper

Orxon-Yenisey abidələrindəki tərbiyəvi ideyaların pedaqoji əhəmiyyəti

Aysun Fərzili

<https://orcid.org/0009-0002-0192-8890>

¹Bakı Slavan Universiteti, Bakı, Azərbaycan.

Article history

Received: 05.04.2026

Revised: 29.04.2026

Accepted: 05.05.2026

*Corresponding Author:

Aysun Fərzili, Bakı Slavyan

Universiteti, Bakı,

Azərbaycan;

Email:

aysunfarzili@gmail.com

Xülasə

Türk xalqlarının yazılı mədəniyyətinin ilk nümunəsi sayılan Orxon-Yenisey kitabələri, siyasi və linqvistik əhəmiyyətinin yanında, dərin bir pedaqoji məzmun da daşıyır. Bu məqalədə söz konusu abidələr müasir təhsil elminin prizmasından nəzərdən keçirilmiş, içlərindəki tərbiyəvi ideyalar sistemətik şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Bilgə Xaqan, Kültigin və Tonyukuk abidələrindəki xitablar, xəbərdarlıqlar və tarixi nümunələr müasir pedaqogikadakı dəyərlər tərbiyəsi, tənqidi düşüncənin formalaşdırılması, liderlik hazırlığı və tarixi şüurun inkişafı kimi anlayışlarla mahiyyətə üst-üstə düşür. Dövlət rəhbərlərinin xalqla quruculuq etdiyi münasibət isə qeyri-formal maarifçiliyin erkən bir forması kimi xarakterizə edilə bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər kitabələrin yalnız tarixi abidə deyil, nəsillərdən nəsillərə ötürülən pedaqoji bir miras olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey kitabələri, pedaqoji mahiyyət, tərbiyəvi ideyalar, milli şüur, tarixi yaddaş*

Giriş

Orxon-Yenisey kitabələri türk dünyasının bu günə qədər bilinən ən qədim yazılı abidələridir. VIII əsrdə daş üzərinə həkk edilmiş bu mətnlər əsrlər ötdükcə öz əhəmiyyətini itirmədi. Əksinə, hər yeni nəzərlə baxıldığında yeni mənalara açılır.

Bu abidələr çox vaxt yalnız dil tarixi ya da siyasi tarix baxımından araşdırılır. Halbuki onlar eyni zamanda dərin bir pedaqoji məzmun daşıyır. İçindəki ifadələr, xalqa yönəlmiş müraciətlər, keçmişdən çəkilən nümunələr, suallar və xəbərdarlıqlar, bütün bunlar müasir anlayışla da tam bir təhsil proqramına bənzəyir. Azərbaycanda bu abidələri ilk sistemli şəkildə araşdıranlar Rəcəbov və Məmmədov olmuşdur [7]. Türk tədqiqatçısı Topsakal isə 2018-ci ildə kitabələri birbaşa təhsil elmləri baxımından araşdırmış, onların pedaqoji dəyərini ortaya qoymuşdur [9].

Bu məqalənin məqsədi Orxon-Yenisey kitabələrindəki tərbiyəvi ideyaları müxtəlif bucaqlardan nəzərdən keçirmək və abidələrdən götürülmüş ifadələrin pedaqoji mahiyyətini açıqlamaqdır. Bunun üçün milli şüur, əxlaq, liderlik, tarixi yaddaş, tənqidi düşüncə və xalq maarifçiliyi kimi başlıqlar altında məsələ araşdırılır.

Kitabələrin hər üçündə Kültigin, Bilgə Xaqan və Tonyukuk abidələrində müəyyən bir qırmızı xətt var, xalqa özünü tanımaq, öz dəyərini dərk etdirmək. Bu, müasir dillə desək, milli kimlik tərbiyəsidir.



Bilgə Xaqan xalqına müraciət edərkən onu fəxrlə deyil, məsuliyyətlə səsəyir: *"Türk Oğuz bəyləri, eşidin! Üstdə göy çökmədikcə, altda yer deşilmədikcə, sənin elini, sənin törəni kim poza bilər?! Millətin adı-sanı yox olmasın deyə gecə yatmadım, gündüz oturmam"* [7].

Bu cümlələrdə bir xaqanın öz xalqına verdiyi söz var. Ancaq onun arxasında daha dərin bir mesaj da daşır: "millət əzəli güc sahibidir, onu zəiflədən xarici düşmən deyil, öz daxilindəki parçalanmadır". Bu fikir bu gün də aktualdır. Şagirdlərə milli kimlik dərsi keçilərkən bu cür ifadələr sadə nümunəyə əsaslanan, emosional cəhətdən güclü bir başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

Kültigin Abidəsindəki bu ifadə isə bir insanın tarix qarşısındakı məsuliyyətini ifadə edir: *"Türk millətinin adı sanı yox olmasın deyə gecə yatmadım, gündüz oturmam"* [7].

Bu söz uşaqlara öyrədilə bilən ən sadə vətənpərvərlik dərsidir: millətin varlığı birinin fədakarlığı ilə qoruna bilər. Xankişiyevin qeyd etdiyi kimi, kitabələrdəki bu humanizm ideyaları milli ruhu yüksəldən emosional bir effekt daşıyır [10].

Kitabələrin ən maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, xaqan yalnız düşməni tənqid etmir. O, öz xalqının da zəif cəhətlərini açıq deyir. Bu, asan iş deyil. Amma bu dürüstlük özü bir dərslə məzmunudur.

Bilgə Xaqan xalqına birbaşa deyir: *"Türk milləti, tokluğun qiymətini bilmirsən. Aclıq, toqluq düşünürsən. Bir doysan aclığı düşünürsən"* [3, 9].

Bu ifadənin pedaqoji mahiyyəti sadədir. İnsan yaxşı gündə çətin günü düşünməlidir. Qısamüddətli düşüncəylə yaşayan, uzağı görməyən insan isə hər zaman aldanmağa hazırdır. Bu fikir müasir pedaqoji psixologiyada "uzaqgörənlik bacarığı" adlanır. Topsakal bu baxımdan qeyd edir ki, Göytürk rəhbərləri öz xalqının psixoloji vəziyyətini dərinədən öyrənmiş, buna uyğun bir dil işlətməmişlər [9].

Digər bir mühüm əxlaq dərsləri isə xarici manipulasiyaya aldanmamaqla bağlıdır. Xaqan xalqını belə xəbərdar edir: *"Tatlı sözünə, yumşaq ipək qumaşına aldanıb çox, çox Türk milləti, öldün. Türk milləti, öləcəksən!"* [3, 9].

Bu xəbərdarlığın mahiyyəti budur ki, görünüşə aldanma, arxasındakı həqiqəti axtar. Müasir pedaqogikada buna tənqidi düşüncə deyirlər. Uşaqlara reklamları, manipulativ mesajları, şirin görünən təklifləri sordulamağı öyrətmək bu gün də ən vacib bacarıqlardan sayılır. Bu baxımdan kitabələrdəki bu ifadə 13 əsr öncəsindən gəlsə də, bu gün də insanları düşündürə bilər.

Orxon-Yenisey kitabələrindəki ən güclü liderlik nümunəsi Vəzir Tonyukukdan gəlir. O, bir gün Çin, Kıtay və Oğuzun birgə hücum edəcəyi xəbərini alır. Bu xəbər onu sarsıdır: *"Bu sözü eşidən kimi mənə bir dərd, bir düşüncə aldı. Gecə yatacağım gəlmədi, gündüz oturacağım gəlmədi."* [3, 9]

Bu etiraf çox dəyərlidir. Böyük bir dövlət adamı öz zəifliyini, narahatlığını açıq yazır. Bu isə şəxsi cəsarətin əlamətidir. Bir lider yalnız güclü görünməyə çalışan deyil, xalqın problemini öz problemi kimi hiss edən insandır.



Bilgə Xaqan isə liderliyin hesabatlılıq tərəfini ön plana çıxarır. O, öz xalqına bütün etdiklərini açıq bildirir: *"Kasıb xalqı zəngin etdim, az xalqı çox etdim. Bütün sözlərimi əbədi daşa vurdum. Ona baxaraq bilin. Yoxsa bu sözümdə yalan varmı?"* [3,9]

"Yoxsa bu sözümdə yalan varmı?" — bu sual bir xaqanın xalqa verdiyi sözdür. O, etdiklərini söyləyir, sonra "siz özünüz qiymətləndirin" deyir. Bu bugünkü demokratik idarəçilik prinsipinin, şəffaflığın ilk nümunələrindən biridir. Pedaqoji baxımdan isə bu, uşaqlara öyrədilə biləcək ən gözəl dərstdir. Etdiklərini gizlətmə, üstündə dur, cavab ver.

Kitabələrin başqa bir yerində isə yaxşı rəhbərin xalqı nəyə çatdırma biləcəyi göstərilir: *"Yeddi yüz ər olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış milləti, cariyə olmuş, qul olmuş milləti, Türk törəsini atmış milləti əcdadımın törəsinə görə yaratdı, yetişdirdi"* [3, 9].

Bu ifadə liderliyin ən yüksək formasını anladır. Dağılmış bir milləti yenidən qurmaq əsl liderin edəcəyi işdir. Bu yenidən quruluşun əsasında isə törəyə yeni əxlaq, hüquq, dəyərlər sistemi dayanır. Müasir dillə desək, güclü lider dövlətini texnologiya ya da ordu ilə deyil, dəyərlərlə inşa edir.

Kitabələrin ən vacib pedaqoji funksiyalarından biri tarix şüurunun formalaşdırılmasıdır. Xaqan keçmişdə baş vermiş hadisələri xalqa danışır ki, eyni səhvlər bir daha edilməsin.

Kültigin Abidəsindəki bu cümlə daxili parçalanmanın nə qədər təhlükəli olduğunu göstərir: *"Çin milləti... böyük qardaşla kiçik qardaş bir-birinə düşürdüüyü üçün türk milləti el-törəsini itirdi"* [3, 9].

Bu ifadə iki dərs verir. Birincisi, xarici düşmən birbaşa deyil, daxili ayrılıq yaradaraq məğlub edir. İkincisi, bu tipli manipulyasiyanı tanımaq gərəkdir. Nazarov bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrinin türk xalqlarının tarixi düşüncəsinin oyanışında mühüm rol oynadığını vurğulayır [6].

Bilgə Xaqan isə kitabələrin gələcəyə yönəlmiş bir mesaj olduğunu açıq şəkildə bildirir: *"Hər nə sözüm varsa əbədi daşa vurdum. Ona baxaraq bilin. Gönüldəki sözümü vurdum"* [3,9].

"Ona baxaraq bilin" bu cümlə bu gün bizə deyilir. Xaqan öz dövründəkilərə deyil, gələcəkdə yaşayacaqlara yazır. Bu baxımdan kitabələr nəsillərarası bir pedaqoji körpüdür. Müasir pedaqogikada buna "tarixi yaddaşın nəsillərarası ötürülməsi" deyilir.

Müasir pedaqogikada "qeyri-formal təhsil" anlayışı məktəb binası xaricindəki bütün öyrətmə fəaliyyətlərini əhatə edir. Kitabələrə baxanda görürük ki, bu anlayış VIII əsrdə də mövcud imiş sadəcə bir adı yox idi.

Bilgə Xaqan xalqına Çin cəmiyyətinin hiyləsini izah edir. O, bunu siyasi nitq kimi deyil, bir müəllim kimi edir: *"Çin xalqının tatlı sözü, yumşaq ipəyi var. Tatlı sözlə, yumşaq ipəklə uzaqdakı xalqı özünə yaxınlaşdırır. Yaxınlaşdıraraq cahil xalqı aldadır"* [3, 9].

Bu müraciətin iki funksiyası var. Birincisi, xalqa geosiyasi bir məlumat verilir. İkincisi, bu məlumat duyğusal dillə verilir ki, yadda qalsın, köklənsin. Akyüz Tonyukukun bu cür davranışını dini axınlara, xarici



ideologiyalara qarşı xalqı qorumağa çalışmasını "toplumun sosial düzənini saxlayan maarifçi dövlət adamı" kimi xarakterizə edir [2].

Bu o deməkdir ki, kitabələrdəki hər müraciət eyni zamanda bir maarifçilik aktıdır. Xaqan və vəzirlər öz xalqının yalnız idarəçisi deyil, həm də müəllimi, yönləndirəni idi. Kitabələr yalnız tarixi deyil, ədəbi-mədəni yönündən də dərin tədqiqə layiq olduğunu vurğulaya bilirik[8].

Topsakal, kitabələri müasir tədris metodologiyası baxımından araşdırmış və maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir. Kitabələrdə bir neçə müasir metodun qədim nümunəsi mövcuddur[9].

Birincisi, sual-cavab texnikası. Xaqan öz xalqına suallar verir, sonra cavabı özü verir lakin bu cavab elə verilir ki, dinləyici onu özü tapmış kimi hiss edir: "*Üstdə göy çökməsə, altda yer deşilməsə, Türk milləti, elini, törəni kim poza bilərdi?*" [3,9]

Bu sual insanların diqqətini cəlb etmək, onları düşündürmək məqsədi daşıyır. Müasir dillə bu, "yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması"dır. Uşaqlara sual vermək, onları özbaşına cavab axtarmağa yönəltmək bu bu gün də ən güclü dərs metodlarından biridir.

İkincisi, nümunəvi hadisə metodu. Keçmişdəki müharibələr, ittifaqlar, xəyanətlər konkret hadisə kimi nəql edilir, nəticə çıxarılır. Bu metodun müasir pedaqogikada da böyük yeri var. İnsanlar konkret qaydalardan deyil, real nümunələrdən öyrənir.

Üçüncüsü, kitabələrin özü bir vizual vasitədir. Daşa həkk edilmiş mətni, görmək, oxumaq, hiss etmək. Fikrimcə, vizual öyrənmə məlumatların daha uzun müddət yaddaşda qalmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, Orxon-Yenisey kitabələri VIII əsrdə yazılmış, amma pedaqoji dəyəri bu günə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamış nadir abidələrdir. Vətənpərvərlik, əxlaq, liderlik məsuliyyəti, tarixi yaddaş, tənqidi düşüncə, bu dəyərlərin hər biri kitabələrdə konkret ifadələrlə, real nümunələrlə, emosional dillə işlənib. Bu da onu göstərir ki, Bilgə Xaqan, Kültigin və Tonyukuk yalnız dövlət rəhbəri deyil, eyni zamanda öz dövrünün pedaqoqları idi.

Müasir Azərbaycan məktəbinin vətənpərvərlik, əxlaq, liderlik, tənqidi düşüncə kimi tərbiyəvi vasitələr üçün bu kitabələr yalnız bir tarix abidəsi deyil, yaşayan bir mənbədir. Onlardan istifadə etmək isə həm pedaqoji peşəkarlığın, həm də milliliyin göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva, S. (2024). Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. İksad Yayınevi.
2. Akyüz, Y. (2015). Türk Eğitim Tarihi. Ankara: Pegem Akademi.
3. Ergin, M. (1970). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
4. Camali, D. (2019). Orxon-Yenisey abidələrinin oxunma və tərcüməsi problemləri. Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, №1, s. 166–178.



5. Nazarov, N. (2020). Orkhon Inscriptions as a Subject of History for Study Ethnic Formation of Turks. *The Journal of Eurasian Turkic Studies*, 5, s. 145–158.
6. Nazarov, N. (2020). The role of Orkhon-Yenisei written monuments in the development of historical thinking of the Turkic Peoples. *Polish Science Journal*, 7(28), s. 28–34.
7. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey Abidələri*. Bakı: Yazıçı, 399s.
8. Şarifova, S. (2021). Scientific debate about the genre of the Orkhon-Yenisei inscriptions. *Turkic Studies Journal*, 3(4), s. 98–110.
9. Topsakal, C. (2018). Orhun Yazıtlarının Eğitim Bilimleri Açısından İncelenmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), s. 296–312.
10. Xankişiyev, A. (2015). Orxon-Yenisey kitabələri. *Xalq Cəbhəsi qəzeti*, 11 sentyabr.

ABSTRACT

The Pedagogical Significance of Educational Ideas in the Orkhon-Yenisey Inscriptions

Ayun Farzili

Baku Slavic University

The Orkhon-Yenisei inscriptions, regarded as the earliest examples of written culture among the Turkic peoples, carry profound pedagogical content alongside their well-recognized political and linguistic significance. In this article, the inscriptions are examined through the lens of modern educational science, and the instructive ideas embedded within them are systematically analyzed. The study reveals that the addresses, warnings, and historical examples found in the inscriptions of Bilge Khagan, Kultigin, and Tonyukuk closely align in essence with key concepts in contemporary pedagogy — including values education, the development of critical thinking, leadership training, and the cultivation of historical consciousness. The relationship that state leaders built with their people can further be characterized as an early form of non-formal public enlightenment. Taken together, these features demonstrate that the inscriptions are not merely historical monuments, but a pedagogical legacy passed down from generation to generation.

Keywords: *Orkhon-Yenisei inscriptions, pedagogical significance, educational ideas, national consciousness, historical memory*

